

Ο Παύλος Καλλιγάς διδάσκει στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας των Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα τελευταία χρόνια ασχολείται με την έκδοση των *Εννεάδων* του Πλωτίνου από την Ακαδημία Αθηνών (αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια).

* Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της εισήγησης που έκανα σε μια εκδήλωση την οποία διοργάνωσε στη Στοά του Βιβλίου το ΕΚΕΜΕΛ, στις 14 Ιανουαρίου 2003, με αντικείμενο τη μετάφραση των αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων. Θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον καθηγητή κ. Τ. Πούλο, αλλά και όσους παραβρέθηκαν, για την ευκαιρία που μου έδωσαν για μια γόνιμη συζήτηση του θέματος.

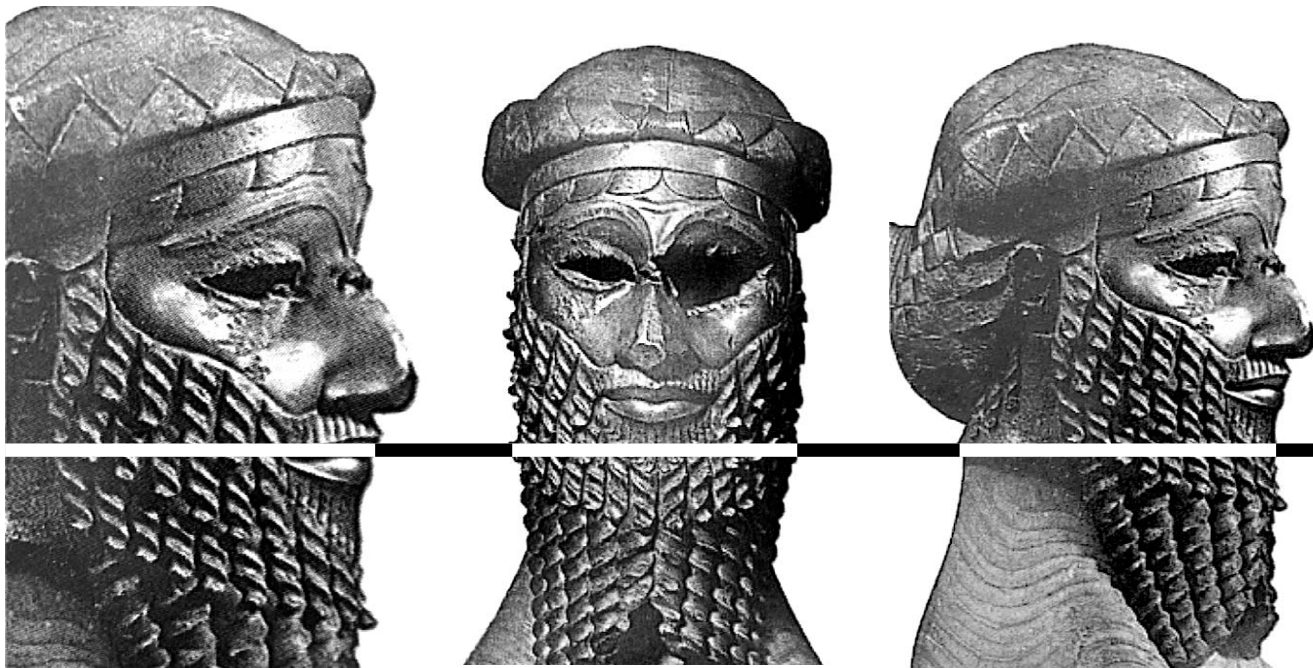
Γιατί διαβάζουμε τα αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά κείμενα; Όποια απάντηση και αν δώσει κανείς στο παραπάνω ερώτημα, θα αναφερθεί, θαρρώ, σε έναν τουλάχιστον από τους εξής δύο λόγους – και συνηθέστερα και στους δύο: στην απόλαυση και τη μάθηση. Ο πρώτος απ’ αυτούς ασφαλώς σχετίζεται με το ότι μερικά από τα κείμενα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής γραμματείας –οι αινιγματικές, ρυθμικές και οξύστομες ρήσεις του Ηράκλειτου, οι γεμάτοι διαλεκτική δεξιότητα αλλά και έξοχη δραματουργική χάρη διάλογοι του Πλάτωνα, οι εξαίσιες μυστικές εξάρσεις του Πλωτίνου, ή οι μύχιες και χαμηλότονες εξομολογήσεις του Μάρκου Αυρήλιου– συγκαταλέγονται στις πιο υπέροχες, από λογοτεχνική άποψη, σελίδες που μας έχει αφήσει ο αρχαίος κόσμος. Όμως μian άλλου είδους απόλαυση μπορεί να αντλήσει κανείς και από φιλοσοφικά κείμενα δίχως ιδιαίτερες λογοτεχνικές αξιώσεις, που διαθέτουν όμως τέτοια ακρίβεια και δυναμισμό στην επιχειρηματολογία τους –όπως, λ.χ., τα παράδοξα του Ζήνωνα, οι ύστεροι πλατωνικοί διάλογοι και, φυσικά, τα περισσότερα από τα έργα του Αριστοτέλη–, τέτοια αρχιτεκτονική αρτιότητα στη λογική τους διάρθρωση –όπως η *Θεολογική Στοιχείωσις* του Πρόκλου–, ή αποπνέουν τόση αμεσότητα και ανθρωπιά –όπως οι *Διατριβές* του Επικτήτου–, ώστε να μας συναρπάζουν ή να μας θέλγουν με έναν κάπως πιο έμμεσο, αλλά πάντως όχι λιγότερο αποτελεσματικό τρόπο.

Από την άλλη μεριά, η μάθηση που μπορούμε να αποκομίσουμε από τα κείμενα αυτά είναι, με τη σειρά της, δύο λογίων. Πρώτα έχουμε ένα είδος της που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε ιστορικό, και έχει να κάνει με την απόσταση και τις διαφορές που μας χωρίζουν από τον κόσμο στον οποίο έζησαν, στοχάστηκαν και δίδαξαν οι συγκεκριμένοι συγγραφείς. Αναφέρομαι βέβαια στην προσπάθεια που μας παρέχουν στον πνευματικό ορίζοντα όπου διαμορφώθηκε και νοηματοδοτήθηκε η συνεισφορά τους στη φιλοσοφική σκέψη, στο πλήθος εκείνο των ευρύτερων αντιλήψεων και παραδοχών, των κοινωνικών δομών αλλά και των βιωτικών επιλογών, των κοινών τόπων και αξιών, με βάση τις οποίες –και ενίοτε ενάντια στις οποίες– ο κάθε φιλόσοφος οργάνωσε και οικοδόμησε την επιχειρηματολογία του. Από αυτή την άποψη, διαβάζοντας τέτοια κείμενα, ερχόμαστε σε επαφή με διαφορετικούς από τους δικούς μας τρόπους σκέψης, ή με εναλλακτικές, ενίοτε ξεπερασμένες ή και ξεχασμένες πια σήμερα θεωρήσεις, οι οποίες όμως μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα και, κατά κάποιον τρόπο, να φωτίσουμε «εκ των έσω» τις αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις, τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις των ανθρώπων που έζησαν σε άλλες εποχές, αποκαλύπτοντάς μας τον τρόπο που διανοούνταν και αντιλαμβάνονταν τον κόσμο, τις αξίες τους και τις γενικότερες επιδιώξεις τους. Κοιταγμένα από αυτή τη σκοπιά, τα φιλοσοφικά κείμενα είναι, όπως συχνά και τα έργα τέχνης, παράθυρα προς απόμακρους αλλά γι’ αυτό και συναρπαστικούς εσωτερικούς κόσμους άλλων εποχών, που μας κάνουν να συνειδητοποιούμε τις ιδιαιτερότητες της προοπτικής τους, αλλά και την αναπόφευκτη μερικότητα τόσο εκείνων, όσο και της δικής μας ματιάς.

Το δεύτερο είδος μάθησης που μπορούμε να αποκομίσουμε από αυτά τα κείμενα έχει να κάνει, αντίθετα, με τις –συχνά λανθάνουσες– συγγένειες που μας συνδέουν μαζί τους. Αναφέρομαι εδώ στη διαχρονικότητα, η οποία προσδίδει στα κείμενα αυτά εντυπωσιακή, κάποτε, ζωτικότητα. Διότι η φιλοσοφική γραμματεία της αρχαιότητας είναι η βασική μήτρα, μέσα στην οποία διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν έννοιες, τρόποι επιχειρηματολογίας και μέθοδοι οργάνωσης της θεωρητικής σκέψης, που διέ-

πουν και ρυθμίζουν τον ανθρώπινο λογισμό ως τις μέρες μας. Έτσι, δεν είναι σπάνιο να ανακαλύπτουμε στα κατάλοιπα της στοιχεία ή καταβολές της ίδιας της δικής μας πνευματικότητας: άλλοτε διαπιστώνουμε ότι η θεμελίωση και η υποστήριξη ορισμένων βασικών παραδοχών μας, καθώς και η διαμόρφωση του εννοιολογικού εξοπλισμού που χρησιμοποιούμε σήμερα για να αρθρώσουμε τον φιλοσοφικό ή τον επιστημονικό μας λόγο ανάγονται εκεί, και άλλοτε αναγνω-

1. Η παράθεση του αρχαίου πρωτοτύπου μαζί με τη μετάφραση είναι απαραίτητη, σε τούτη την περίπτωση περισσότερο από κάθε άλλη, δεδομένου ότι μόνον εκείνο είναι ο αυθεντικός φορέας του νοηματικού περιεχομένου, η ανασύσταση του οποίου, όπως είπαμε, είναι και το κύριο ζητούμενο σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι η μετάφραση δεν οφείλει να είναι νοηματικά και λογοτεχνικά αυτάρκης (όπως σωστά επεσήμανε κατά τη

ρίζουμε –όχι δίχως έκπληξη– ότι μέσα στα θεωρήματα και τις αποφάνσεις που διατυπώνουμε υπάρχουν ενσωματωμένα, είτε ως δρώντα συστατικά, είτε ως φαινομενικά αδρανείς παραδοχές, θεωρητικά σχήματα που η σύνθεση ή η επινόησή τους υπήρξε έργο κάποιων από τους πρωτομάστορες του θεωρητικού λογισμού που ήσαν οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας.

Ως πρώτο συμπέρασμα από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο αναγνώστης τούτης της γραμματείας, αν πρόκειται να απολαύσει και να μάθει από αυτήν, θα πρέπει να είναι σε θέση να ανασυστήσει με ακρίβεια το νοηματικό περιεχόμενο των όρων και τη λογική διάρθρωση των επιχειρημάτων που συναντά εκεί, ώστε να μπορέσει να παρακολουθήσει τη διαδικασία διαμόρφωσης και ενσωμάτωσής τους στη φιλοσοφική παράδοση. Διότι η διερεύνηση αυτή της ιστορίας των εννοιών, πέρα από τον εμπλουτισμό των γνώσεών μας σχετικά με την ιστορική διαδρομή της θεωρητικής σκέψης γενικά, μας προσπορίζει και ένα είδος αυτογνωσίας, μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε τη σημασία και τις γενεαλογικές καταβολές των ιδιών μας των θεωρητικών εργαλείων.

Με βάση τις παραπάνω σκέψεις μπορούμε τώρα να διατυπώσουμε ορισμένες γενικές τεχνικές προδιαγραφές, στις οποίες θα έπρεπε να ανταποκρίνεται οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια παρουσίασης των αρχαίων φιλοσοφικών κειμένων σε ένα σύγχρονο αναγνωστικό κοινό.

συζήτηση ο κ. Δ. Μαρωνίτης), να μπορεί δηλαδή να διαβαστεί από μόνη της ως αυτόνομο κείμενο. Όμως, παράλληλα, πιστεύω ότι οφείλει να δηλώνει ξεκάθαρα τον διαμεσολαβητικό της ρόλο, ότι αποτελεί ερμηνεία και εργαλείο προσέγγισης του αρχαίου κειμένου, στο οποίο, τελικά, θα πρέπει να είναι σε θέση να ανατρέξει ανά πάσα στιγμή ο αναγνώστης.

2. Μια πρώτη συνέπεια του παραπάνω είναι ότι το ίδιο το αρχαίο κείμενο θα πρέπει να παρουσιάζεται έτσι ώστε να υποδηλώνεται –σε κάποιον βαθμό– η διαδικασία της διαμόρφωσής του στη μορφή που παρατίθεται. Δεν αρκεί η ανατύπωση του κειμένου μιας οσοδήποτε έγκυρης κριτικής έκδοσής του, δεδομένου ότι και σε αυτήν θα υπάρχουν οπωσδήποτε ενσωματωμένες, πέρα από τις μαρτυρίες της χειρόγραφης παράδοσης, και ένα πλήθος από φιλολογικές παρεμβάσεις διαφόρων αντιγραφών, εκδοτών και άλλων μελετητών του, οι οποίες συμβάλλουν, όλες μαζί, στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος, και συχνά αντικατοπτρίζουν συγκεκριμένες ερμηνευτικές απόψεις και επιλογές, όσον αφορά το νοηματικό περιεχόμενο του κάθε κειμένου, και οι οποίες, συνεπώς, πρέπει να υπόκεινται στην κρίση του αναγνώστη.

3. Από την άλλη μεριά, η ίδια η μετάφραση θα πρέπει να έχει ενσωματωμένα σε αυτήν όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία ο μεταφραστής κρίνει ότι είναι απαραίτητα για να κα-

ταστήσει σαφέστερο τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιλαμβάνεται το περιεχόμενο του έργου. Έτσι, λ.χ., μπορεί να τροποποιεί τη σύνταξη ή τη στίξη, να προσθέτει εισαγωγικά, κεφαλαία αρχικά, ακόμη και να συμπληρώνει σαφώς εννοούμενες λέξεις ή εκφράσεις, εφόσον κρίνει ότι, με αυτόν τον τρόπο, αποδίδει πληρέστερα το νόημα του πρωτοτύπου. Διότι οι παρεμβάσεις αυτές δεν θα αποτελούν παρέκβαση από το κυρίως μεταφραστικό καθήκον, αλλά αναπό-

φραστής πρέπει να αποφεύγει, όσο είναι δυνατόν, να αποδίδει στον συγγραφέα που μεταφράζει αυθαίρετες θεωρητικές παραδοχές, προθέσεις ή προϋποθέσεις, αλλά και ασυνέπειες ή εμφανείς παραλογισμούς. Και τούτο όχι ως ένδειξη δουλικού καλοθελητισμού, αλλά ως μέρος του καθήκοντός του να αποδώσει τη νοηματικά πληρέστερη και συνεκτικότερη εκδοχή του έργου που μεταφράζει.

6. Η συμβουλευτική χρήση άλλων, προγενέστερων, δό-

σπαστο συστατικό του, και επομένως δεν έχει νόημα η υπεκφυγή της χρήσης “διευκρινιστικών”, τάχα, παρενθέσεων. Οι όποιες απαραίτητες περαιτέρω διευκρινίσεις θα αποτελούν βέβαια μέρος του σχολιασμού, όχι της μετάφρασης.

4. Η συνέπεια κατά την απόδοση συγκεκριμένων φιλοσοφικών όρων είναι βέβαια επιθυμητή, όμως δεν μπορεί να είναι απόλυτη ή μηχανική. Διότι η σημασιακή διακύμανση πολλών από αυτούς είναι αισθητή, καμιά φορά, ακόμη και στο έργο ενός και του αυτού συγγραφέα. Έτσι, πολλές φορές, μπορεί να χρειαστεί ο ίδιος όρος να αποδοθεί διαφορετικά σε διάφορα συμφραζόμενα, προκειμένου να ενισχυθεί η σαφήνεια. Συναφές είναι το ακανθώδες ζήτημα της διατήρησης των αρχαιοελληνικών όρων στη σύγχρονη γλώσσα. Μολονότι, αναμφισβήτητα, η αρχαία γραμματεία είναι σημαντικότερη πηγή πλούτου για τη νεότερη φιλοσοφική ορολογία, η χρήση της οφείλει να γίνεται με ιδιαίτερη περίσκεψη, διότι η απόσπαση ενός όρου από το γλωσσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε και η ένταξή του σε ένα άλλο τελείως διαφορετικό ενδέχεται να οδηγήσει σε σοβαρές παραμορφώσεις και παρανοήσεις.

5. Άλλες ρυθμιστικές αρχές που καθορίζουν το έργο του μεταφραστή είναι οι θεμελιώδεις ερμηνευτικές αρχές της οικονομίας και της επιείκειας (ή της “χάριτος”). Ο μετα-

κιμων μεταφράσεων σε άλλες γλώσσες είναι ασφαλώς ένα σημαντικό βοήθημα στη δουλειά κάθε μεταφραστή, όμως θα πρέπει να μη λησμονείται ότι και εκείνες δεν είναι παρά ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο πρωτότυπο, και όχι υποκατάστατά του.

Κάθε πνευματικό δημιούργημα έχει τις ρίζες του στο έδαφος των γενικότερων αντιλήψεων και αξιών της εποχής του. Τούτο ισχύει ακόμη περισσότερο για τα φιλοσοφικά έργα, τα οποία βρίσκονται συνήθως σε άμεσο διάλογο με το περιβάλλον τους αυτό, στο οποίο επιζητούν να παρέμβουν με τις θεωρήσεις τους και, ενδεχομένως, να το τροποποιήσουν δραστικά. Δεν πρέπει να λησμονούμε επίσης ότι τα περισσότερα από τα φιλοσοφικά κείμενα που μας έχουν περιωσθεί ήσαν εξ αρχής στενά συνδεδεμένα με μια πρακτική προφορικής επεξεργασίας τους, ότι δηλαδή τα πιο πολλά από τα ζητήματα που εκτίθενται εκεί αποτελούσαν υπομνήσεις για περαιτέρω επεξήγηση και ανάπτυξη τους στην αίθουσα διδασκαλίας. Πιστεύω λοιπόν ότι ο μόνος τρόπος για να λειτουργήσει ικανοποιητικά η μεταφορά ενός κειμένου της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας σε μια νέα γλώσσα είναι η μετάφραση να συνοδεύεται από αναλυτικό ερμηνευτικό σχολιασμό, ο οποίος να έχει συγκεκριμένους και σαφείς στόχους:

1. Την ανασύσταση, όσο είναι εφικτό, του θεωρητικού πλαισίου μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το συγκεκριμένο

φιλοσοφικό έργο, ο προσδιορισμός των επιδιώξεων και των κινήτρων που οδήγησαν στη συγγραφή του.

2. Την διερεύνηση των πηγών και των άλλων επιδράσεων που συνέβαλαν στη συγκρότησή του, καθώς και των διακειμενικών αναφορών που ενδεχομένως είχε υπόψη του ο συγγραφέας.

3. Την εξέταση και την παρουσίαση των εσωτερικών διασυνδέσεων και παραπομπών μέσα στο ίδιο έργο ή και σε σχέση με άλλα έργα του συγγραφέα, μέσω των οποίων να αναδεικνύονται τα στοιχεία συνοχής στη σκέψη του, ούτως ώστε να διαφωτίζονται αμοιβαία οι διάφορες πτυχές της.

4. Την ανάλυση και την επεξήγηση, όπου είναι απαραίτητο, της ορολογίας που χρησιμοποιείται, και τη δικαιολόγηση των επιλογών που έχουν γίνει κατά την απόδοσή τους.

5. Την επισήμανση τυχόν εναλλακτικών ερμηνειών που θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες για τη σφαιρικότερη ανάλυση του κειμένου.

Στον βαθμό που ο σχολιασμός αυτός θα εξυπηρετεί την απαίτηση του αναγνώστη για πληρέστερη κατανόηση του κειμένου που διαβάσει και θα τον υποβοηθεί στο να ανασυγκροτήσει ένα νοηματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο να εντάξει το συγκεκριμένο έργο, τούτος θα είναι απαραίτητο βοήθημα και αναπόσπαστο συμπλήρωμα της ίδιας της μετάφρασης ως ερμηνευτικού εργαλείου που, όπως είπαμε, οδηγεί τελικά πάντοτε πίσω στο πρωτότυπο κείμενο, και μας βοηθάει να το απολαύσουμε, αλλά και να μάθουμε από αυτό.

Όπως είναι εύκολα αντιληπτό ο χαρακτήρας, η έκταση αλλά και η σπουδαιότητα ενός τέτοιου σχολιασμού θα ποικίλει σημαντικά, ανάλογα με το είδος του κειμένου που πραγματεύεται. Από την προσωπική μου εμπειρία με τους συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας προκύπτει ότι αυτοί, μολοντί γλωσσικά πιο προσιτοί στον νεοέλληνα αναγνώστη, διαβάζονται με πολύ μεγαλύτερη δυσκολία σε σχέση με τους παλαιότερους «κλασσικούς». Ένας βασικός λόγος γι' αυτό είναι ότι απαιτούν πολύ εκτενέστερη σχολιαστική υποστήριξη, δεδομένου ότι έδρασαν και συνέγραψαν σε ένα περιβάλλον περισσότερο διαμορφωμένο και «χωροθετημένο» θεωρητικά, απ' ό,τι οι άλλοι. Η παρουσίαση λοιπόν των έργων τους σε ένα σύγχρονο αναγνωστικό κοινό προϋποθέτει την ανασύσταση, σε σημαντικό βαθμό, του περιβάλλοντος εκείνου, έτσι ώστε να καταδεικνύονται τόσο τα σημεία όπου το αντικατοπτρίζουν, όσο και οι ιδιαιτερότητες που τα διαφοροποιούν από εκείνο. Δίχως την προσεκτική αυτή διαγρα-

φή των ορίων που ξεχωρίζουν τη συμβολή του κάθε στοχαστή από τον ευρύτερο θεωρητικό χώρο όπου έδρασε υπάρχει κίνδυνος να εκλάβουμε ως δική του συνεισφορά κοινές παραδοχές που εκείνος αντλούσε από τον περίγυρό του και που αποτελούσαν γι' αυτόν απλές αφορμές για την ουσιαστική επεξεργασία ή και τροποποίησή τους.

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι, αντίθετα απ' ό,τι ίσως άφησα να εννοηθεί ως τώρα, η διάκριση ανάμεσα στο ύφος και στο περιεχόμενο ενός φιλοσοφικού έργου –ακόμη και προκειμένου για συγγραφείς οι οποίοι υποτίθεται ότι παραβλέπουν εντελώς και συνειδητά τα ρητορικά ή άλλα υφολογικά στοιχεία του λόγου τους– είναι, σε ορισμένες περιπτώσεις, πρακτικά ανέφικτη, προσθέτοντας έτσι ένα επί πλέον βάρος στους ώμους του μεταφραστή, ο οποίος καλείται πια όχι μόνο να βρει τρόπους να ανασυστήσει το νοηματικό περιεχόμενο, αλλά και να επιχειρήσει να αναπαραγάγει τη συναισθηματική απήχηση –και τη συναφή ρητορική επιτελεστικότητα– ενός φιλοσοφικού κειμένου. Στην ομιλία μου ανέφερα συγκεκριμένα ως παράδειγμα μια περικοπή από μια πραγματεία του Πλωτίνου, όπου το ιδιότυπο συντακτικό (με τη διαρκή χρήση μετοχών και την «εξαφάνιση» των ρημάτων, κατά τρόπο που να καθίσταται αδύνατον να αποδοθεί πιστά στα νέα Ελληνικά) εξυπηρετεί έναν συγκεκριμένο φιλοσοφικό στόχο: την ανάδειξη της έννοιας της αιωνιότητας ως αχρονικής παροντικότητας, η οποία υπερβαίνει τις συνηθισμένες χρονικές κατηγορίες και υποδιαιρέσεις. Τέτοιου είδους κείμενα αποτελούν πραγματική πρόκληση για τον μεταφραστή, ο οποίος καλείται να διαμορφώσει –αν μπορεί– καινούργια, δικά του εκφραστικά μέσα ώστε να πετύχει κάποιο ανάλογο αποτέλεσμα –καίριας σημασίας για την κατανόηση του συγκεκριμένου έργου– η αλλιώς να επισημάνει τουλάχιστον, μέσω του σχολιασμού του, την ανεπάρκεια της ίδιας της μεταφραστικής του προσπάθειας.

Γενικά, είναι εύκολο να παραβλεφθεί από τον σύγχρονο αναγνώστη ο παραινετικός χαρακτήρας του μεγαλύτερου μέρους της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας. Και γι' αυτό είναι έργο του μεταφραστή να προσπαθήσει να διατηρήσει κάτι από τη ρητορική δύναμη του πρωτοτύπου, που συχνά είναι ένα κάλεσμα σε έναν τρόπο ζωής, στο να ανακατατάξουμε δηλαδή ριζικά τις προτεραιότητες και τον τρόπο με τον οποίο θεωρούμε τον κόσμο γύρω μας. Στο επίπεδο αυτό, η απόλαυση και η μάθηση τείνουν να συγκλίνουν στην εξυπηρέτηση ενός ενιαίου θεωρητικού στόχου.